Пушкин 9
Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 18 (14992) ◆ 1993 чылдың январь 29, пятница ◆ Солунга ат салган шагы 10.30 Садар өртээ 4 рубль.

КЫШТАГЛААШКЫН: бо хүннерде

ХҮНДЕ-ЛЕ ИЙИ ЛИТР

Саар инектерниң саны кызырлы бергенинден, чамдыктарының соглуп калганындан, мал чеминиң курлавыры эвээжинден, бир башка онаaштыр хүнде бээр чем рационунуң кудузундан бо айның сөөлгү он хонуунда сүт саалдазы шоолуг эвес апарган.

Республиканың Көдээ ажыл-агыйы министерствозунуң мал ажылы килдизиниң тускай эртемниглериниң белеткээни медээзин ёзугаар алырга, республика ниитизи-биле хүнде бир инектен-не ийи литр сүт саап ап турар. Бо көргүзүгнү эрткен чылдың бо үези-биле дениээрге, ооргтан 600 грамм эвээш боор турар.

Тус-тус районнарда байдал база-ла аңгы-аңгы: эң-не хөй сүттү — хүнде-ле ортумаа-биле бир инектен-не үш литр сүттү Кызыл район саап алган. Оон адаанда Таңды район — 2,8 литр. Эң-не кудужу көргүзүг Өвүр районда. Олар бир инектен-не 300 грамм сүт саап турар. Тожунуу олардан муң-не чүгээр — 400 грамм. Мыя бо чижектерни эрткен чылдың бо үезинге деңней көөрге, оон эвээш болуп турар.

(Бистиң корр.).

БЫЗААЛАР НЕМЕЖИП ТУРАР

Амдызында республикада сүт саалдазының хемчээли эвээш-даа болза, ол чоорту көвүдей бээринге бүзүрел бар.

Чүге дээрге бо хүннерде ажыл-агыйларның сүт-бараан фермаларында чаш бызаалар немежип турар. Ындыг болганда саалда дүүнгүзүнден көвүдей бээр ышкажыл.

Бир эвес эрткен чылдың бо үезинде республикага 35 бызаа өлүп хораан болза, ам чүгле ийи бызаа өлген. Бо чылын фермаларга 789 бызаа немешкен. Мынчага чедир чүгле Улуг-Хем райондан аңгы девискээрлерге чаңгыс-даа бызаа хораваан, а өлүг төрүттүнген бызаалар бар. Оларның саны 30.

Моон соңгаар хүннер эрткен тудум-на сүт саалдазы район бүрүзүнге улам немежи бээр.

(Бистиң корр.).

ЫРАККЫ КОДАННАРНЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ

Январьның соок эртени. Шаң туман, мурнунда чүве көөр аргажок, машиналар, тракторлар чырык хүндүс-ле фараларын чырыдып алган чоруп турганнар. Сергей Бадарчыга удурткан Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң трактористери үзүктел чокка малчыннарже мал чеми сөөртүп турарлар. Совхоз төвү Хайыракандан үнгеш, далай кыдыы Көк-Чыраадан сиген чүдүргеш, Эъжим-Бажы чедирери оюнчук эвес. Шаң туман аразы-биле «МТЗ-80» маркалыг сес тракторга Эъжимниң Ооругта таварыштым. Чамдык оолдар кырланнарны, хавактарны аар чүъгү-биле ажып чадашканнары-даа бар-ла, чамдыктары дөш кырында, өскелери адаанда маңнаткан турлар. Хоочун механизатор Дадар-оол Петров кончуг-ла шын чугаалады: «Кадыр Саян ашкан болза, моон белен, ында орукчулар сай-довураан-даа төп каан турар болгай, мында ак хөртүк, ынчап чораш чедирген сигенни хумагалыг чарыгдаза эки». Дадар-оолдуң чугаазын хүлээп ап, Улуг-Ужарның эп бедик кожагарынче бир караан базаарак, совхозтуң улуг зоотехниги Май-оол Донгакович Даткга көргүлээш, «чүрек аарынчыг-ла» дээш, хүлүмзүрүп кагды. «Кыштаглаашкынга киржип, үлүүн киириштирип турар бо оолдарның ажыл төлевири, шаңнал-макталы кандыг ирги?» — деп сонуургадым. Май-оол Донгакович шынын чугаалады: «Чаңгыс көпеек-даа болза чазыг болгай, ону экономистен, профком даргазындан айтырып көрүңер» диди. Ыраккы коданнарны кезидивис. Мал чеми кыштаг бүрүзүнде четчири-биле дүжүртүнген болду. Бригадада 502 хой оолдапкан, хураганнары онча-менди. Эң өөрүнчүг чүве — төрээн хойларның сүдү элбек, хураганнар дүрген доругуп турары. Кедээр Белде аныяк малчын Адар-оол Салчак сугга турувуста, тракторист Геннадий Кызыл-оол ногаан сигенни сиген кажаазында дүжүрдү. Мээң ажылымның кол сорулгазы — ыраккы коданнарда мал чеми дүжүртүнгени болур. Геннадий-биле чугаавысты уламчыладывыс. «Сиген малчыннарга чедер, Көк-Чыраада ам-даа алдан ажыг сараат бар. Малчыннар бо дагларны ажыглаар болза, магалыың, чалгаарап, аът мунуп алгаш, хой малды ховуга чылгылаан херээ чок» дээш шиитпирлиг ширин эр «ам база келир мен» дээш дедир бурт диди.

— Мен алыс Бай-Тайганың Бай-Тал чурттуг кижи мен, мал чеми сөөртүп турар оолдарның эп-найыралдыы, эрес-кежээзи кайгамчык улус, мындыг быжыг холдуг улус көргеш, кижи база сорук кирер-дир—деп, Адар-оол Салчак түннеп чугаалады.

Эъжим бажы Кара-Хая,
Эрчек чокка кыштаар
кыштаам.
Эъжим бажы Чиндиннээжим,
Идик чокка чайлаар чайлаам

— дээр ийик бе, Адар? —деп, аныяк малчынче баштактандым. «Ийе, ийе, дем ол кымыйның ачазы ырлап органың дыңнаан мен. Кара-Хая бо тур»—дээш аал кедээзинде кара чарыкче айытты. Январьның тос-тостуң соогу кежээлеп-даа турда, мал чеми сөөртүп турар сес тракторларның ээлери «секпер» эрлер болду.

Аныяк малчын Адар-оол Салчак кайын чазар, малчыннар: Василий Сереэдар, Далай-оол Сереэдар, Маспык-оол Ондар, Болат-оол Ховалыг «холдарывыс дыңзыг» деп, Адар-оолдуң чугаазын бадыткадылар.

Биче-оол **МОНГУЛ-ООЛ.**
Улуг-Хем район.

МАЛ ООЛДААШКЫНЫ
ИНЧЕЕК

112 ХУРАГАН АЛДЫНГАН

«Ак-Туруг» совхозта хой оолдаашкынының чоруп турар байдалын солунга моон мурнунда база бижип турдум. Малчын коданнарда хураганнар хүн бүрү немежип турар. Эрткен хүннерде кол зоотехник Данзын Маадырга ужуражы бергеш, сонуургаан айтырыым база-ла билдингир, хой оолдаашкыны болган. Совхозтуң 22 кодан хоюндан 8 кодан төрүүр хой. Оон аңгыда ийи кодан төрүүр өшкү бар.

Михаил Бурун-оол удурткан бирги хойжу бригаданың 984 төрүүр хоюндан 243 хой оолдаан. Бирги бригаданың хойжузу Ондар Шараанның коданында 348 хоюндан 112 хураган алдынган. Ол болгаш өске-даа малчыннарның, чижээ, Олег Апай, Владимир Дарый оларның коданнарында хураганнар немежип турар.

Буян Бегзи удурткан ийи хойжу бригадада база мал оолдаашкыны кидин түлүк. Сергей Шайдаа, Алексей Сайбуунуң кыштаанда база алдынган чаш хураганнар онча-менди доругуп турар.

Кызыл-оол **КОМБУ.**

ЯПОН ЧӨВҮЛЕКЧИНИ ТУРГУСКАН

КЫЗЫЛ. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму даштыкы харылзаалар болгаш иштики экономиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчи-консультантыны тургускан.

ТР-ниң ДС-тиң Президиумунуң экономика талазы-биле чөвүлекчи-консультантызы дээрги Хасимото Юкихидэ парлалганың, радионуң болгаш телевидениениң журналистери болгаш Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң төлээлери-биле ужуражылганы кылып, парлалга конференциязын эрттирген.

Дээрги Х. Юкихидэ амдызында республиканың социал-экономиктиг база политиктиг байдалын болгаш өске-даа чүүлдерни өөренип шинчилеп турарын дыңнаткан. Ооң биске ажылдап келген кол сорулгазы — республиканың экономиказын быжыглаарынга, рынок харылзааларын хөгжүдеринге, даштыкы болгаш ХКД чурттары-биле экономиктиг кады ажылдажылганы боттандырарынга үлүүн киирери болуп турар.

(Ук парлалга конференциязының дугайында чүүлдү солуннуң дараазында номеринден номчуп болур силер).

ХКД УСТАВЫ: бир чыл болгаш күштүг боор келир

МОСКВА, январь 26. (РосИТА — СЧТА-ның корр.). ХКД күрүнелериниң баштыңнары январь 22-де Минскиге ужуражышкынынга Демнежилгениң уставын хүлээп алыр дугайында шиитпирге ат салган. Аңаа Молдованың, Туркменистанның база Украинаның төлээлекчилери ат салбаан. Ат салган күрүне баштыңнарының уставка хамаарыштыр тускай медеглелинге аңаа ат салбаан чурттарның баштыңнары база каттышкан.

Медеглелде Демнежилгениң экономиктиг болгаш политиктиг адырлар талазы-биле ажыл-чорудулганың дээштиин бедидеринче күжениишкиннерни уламчылаарынга шиитпирлиин айыткан. ХКД-ның бүгү күрүнелери боттарының күжениишкиннерин экономиктиг кризистен уштунуп үнеринге, рынокче шилчилгениң байдалдарында ажыл-агый органнарының аразында дээштиг, ажыктыг харылзааларны тургузарынга бирги ээлчегде мөөннээрин ында айыткан. Бот-боттарынга ажыктыг экономиктиг харылзааларны тургузарынга шаптыктап турар моондактарны чайладырының чугулазын онзалап демдеглээн. Ынчангаш Демнежилге чурттарының аразында чогумчалыг хамаарылгаларны тургузар. Молдова медеглелге каттышса-даа, политиктиг адыр талазы-биле кады ажылдажылгадан ойталаан.

Уставта айтып турары болза, Демнежилге ооң бүгү кежигүннериниң бот-догуннаан деӊ эргезиниң үндезининге тургустунар. Демнежилге күрүне эвес, тус-тус кежигүн күрүнелерден улуг эргелиг ындыг бүрүн эргелери чок.

Демнежилгениң сорулгаларынга хамааржыр чүүлдер: политиктиг, экономиктиг, экологтуг, гуманитарлыг, культурлуг болгаш өске-даа адырлар талазы-биле кады ажылдажылга; күрүнелер аразында кооперация болгаш интеграция; кижиниң бүгү-нийти хүлээп көрдүнген эргелерин болгаш хосталгаларын хандырары; чурттар аразынга тайбыңны хандырарының талазы-биле боо-чепсектерни база шериг чарыгдалдарын кызырарының, ядролуг болгаш массалыг узуткаашкынның өске-даа чепсектерин узуткаарының, боо-чепсектерни бүгү-ниити база долузу-биле дүжүрериниң талазы-биле дээштиг хемчеглерни ап чорудары; Демнежилге чурттарының хамаатыларынга хостуг харылзажырынга, оларның девискээриниң иштинге ынай-бээр хостуг чорууурунга салдар чедирери. ХКД чурттарының аразында маргылдааларны болгаш чөрүлдээлерни тайбың арга-биле шиитпирлээри.

ХКД-ның дээди органы болза күрүнелер баштыңнарының чөвүлели болур. Чазактар баштыңнарының чөвүлели күүсекчи эрге-чагырга органнарының кады ажылдажылгазын дүүштүрүп башкарар.

Устав ХКД-ның тургузукчулары күрүнелериниң ону күштүг болдуруп бадылаан бижиктерин Беларусьтуң чазаанга шыгжаары-биле хүлээдип бергенинин соонда бир чыл болгаш күштүг боор келир.

Рынок негелдезин ёзугаар

СОЦИАЛ КАМГАЛАЛЫН БОДААШ...

Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың сентябрь 17-де үндүргени № 1089 «Энергия курлавырларының чамдык хевирлеринге өртектерни күрүнениң өйлээриниң дугайында» Чарлыынга дүүштүр база одаар чүүлдүң, өске-даа материал-техниктиг курлавырларның өртээниң өскени-биле холбаштыр 1993 чылдың январь 1-ден эгелеп Россия Федерациязының девискээринге агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштырылгазынга хостуг өртектерни ажыглаар кылдыр шилчээн. Абакан, Барнаул, Красноярск, Иркутск чедир ужудар билет өртээ 7-8 катап, Новосибирск чедир 10, Улан-Удэ чедир 12 катап өскен.

Бистиң республиканың агаар транспортунда билет өртээ чеже боор турарыл деп айтырыг чайгаар тургустунуп келирин билип ор мен. Ынчангаш борта бичии тайылбыр черле херек боор. Бистиң бүдүрүлгевистиң орулгалыг ажылдаарын бодааш, республика иштинге ужудар агаар транспортунга билет өртээн 10 хуу улгаттырган улус бис. Хостуг өртек-биле садар бодааш, баш бурунгаар санап көрген санаашкыннарывысты ынча дээрим ол-дур ийин. Чижээ, Кунгуртугга чедир самолет билединиң өртээ 4790 рубль. Мугур-Аксынга чедир 6500, Бай-Тайганың Кара-Хөлге чедир 8840 рубль болур кылдыр санап каан улус бис. Моон мурнунда турганынга көөрде 15-20 катап өзе бергени ол. Өртектерни сула салыптарга, ыңай-бээр ужудар кижилерге дыка-ла зарышкылыг болганын эки билип турар бис. Рыноктуң база бир дошкуун девии-дир деп билип турар бис. Оон эртер аргажок болуп кээрге, тарифтерни улгаттырган ужурувус-даа ында чүве.

Көдээ чоннуң амыдыралының социал-экономиктиг берге байдалын база аргыжары берге районнарда чурттап, ажылдап турар чоннуң социал камгалалын бодааш, Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың январь 14-те «Республиканың аргыжары берге районнарда чурттап турар пассажирлерин агаар транспорту-биле аргыштырарынга чиигелделиг тарифтерни доктаадыр база ол когаралдарның орнун Тываның авиабүдүрүлгезинге тургузуп бээр дугайында» доктаалды хүлээп алган. Чазактың бо доктаалы, шынап-ла, чогуур үезинде хүлээп алдынган деп бодаар мен. Бодап-даа көрүңер даан. Самолетка ужудар өртектерни сула салгаш, ону ортумаа-биле 10 катап улгаттырыптарга, бистиң республиканың чурттакчыларынга дыка берге болганы чугаажок. Бистиң чонувустуң айда ортумаа-биле ап турар орулгазын-даа алгаш көөр болзувусса, ниитизи-биле Россияның-биле алырга, 2 ажыг катап эвээш болгай. Өртектерни шак ынчаар улгаттырыптарывыска, аргыжары берге Мөңгүн-Тайга, Тожу, Кызыл районнуң Кунгуртуг, Бай-Тайганың Кара-Хөл дээн чижектиг чурттакчылыг черлериниң чонунга кончуг-ла зарышкылыг болган.

Бо бүгүнү өөренип көргеш, Тыва Республиканың Чазаа республика иштинге ужудар самолеттарга билет өртээн 2 катап улгаттырарын бистиң авиабүдүрүлгеге чөпшээрээн. Солуннуң номчукчулары билип алыры-биле мындыг чижектерни киирейн. Чон ону сонуургап турарын билип турар мен. Бистиң санап каан өртээвис ёзугаар Кунгуртугга чедир ужудар билет өртээ 5270 рубль турган. А Чазак доктаалын ёзугаар ам ынаар ужудар билет өртээ 692 рубль болу берген. Мугур-Аксынга чедир 7150 рубль турган болза, ам 894 рубль апарган. Тожуже билет өртээ 3500 рубль турду ам 618 рубль болу берген. Моон алгаш көөрге, бистиң республиканың Чазаа чоннуң социал камгалалынче кайы хире кичээнгей салып турары илдең ышкажыл. Кижи бодап-даа көөрге, аргыжары берге боор турар бо районнарның чону Кызыл хоорайга кээп, кандыг-даа херээн бүдүрүп алырынга база бир чиигелде ышкажыл. Черле ынчаш, аарыг-аржык дээш чүү турбазыл. Эмчи-домчугадаа кирип алыр кижилер тургай-ла. Ынчангаш Чазактың доктаалы чогуур үезинде хүлээп алдынган деп орар ужурум-даа ол. Билет өртээн чиигедип каарга, бистиң бүдүрүлгениң үндүрүп турар чарыгдалдарын, оон аразында карышкан кым төлээрил деп айтырыг база тургустунуп келир магат. Хостуг салыпкан өртек-биле Чазак доктаалында айтып каан өртектерниң аразында карышкаан республика бюджединден биске эгидип бээри көрдүнген.

Тыва иштинге ужудар билеттерниң өртээ ындыг-дыр. Ол чүгле аргыжары берге Мөңгүн-Тайга, Тожу, Кызыл районнуң Кунгуртуг, Бай-Тайганың Кара-Хөл дээн чижектиг чурттакчылыг суурларынче ужудар самолет билединиң өртээн чиигеткени ол деп чүвени пассажирлер билип алза чогуур. Ону база катап сагындырып олурарым ол.

Номчукчулар мындыг айтырыгны сала бээр база чадавас. Москва болгаш чурттуң өске-даа хоорайларынче ужудар пассажирлерге чиигелде турар бе? Борта мындыг харыы берип болур мен. Ужар чүүл бүдүрүлгезин бүрүзү бодунуң чарыгдалдарынга дүүштүр өртектерни доктаадып турар болганда олар боттары өртектерни тургузуп турар. Бистиң республиканың чурттакчызы Москваже ужудар дээр болза Абакан тавартыр билет садып алганы дээре. Чүге дээрге тарифтерни участоктар аайы-биле доктаадып тургускан. Кызылдан Абаканга чедир ужударга билет өртээ 5600 рубль. Абакандан Москва чедир ужудар билет өртээн Абаканның авиабүдүрүлгези доктааткан. Мынчап келирге Абакан тавартыр ужударга, 15-16 муң рубль болур. Ол амдызында эң чиик өртек. Красноярск тавартыр ужудар билет өртээ аар. Кызылдан Красноярск чедир ужударга 7140 рубль, а Красноярскиден Москва чедир 14 муң рубль. Ынчангаш Кызылдан Красноярск тавартыр Москва чедир ужударга 21 муң 140 рубль болур ышкажыл. Новосибирск тавартыр ужудар болза, 27 муң рубль чеде бээр.

Кызыл-Мажалыкче ужударга билет өртээ чеже болурул деп айтыра бээр номчукчулар база туруп болур. Бо районче автобустар чоруп турар болганда, ынаар ужудар самолет өртээнде чиигелде чок. Кызыл-Мажалыкче ужудар самолет өртээ 4985 рубль. Автобус чоруп турар районнарже самолеттар билединиң өртээн чиигетпээнин сагындырып каайн.

Любовь **АЛЕКСАХИНА.**
Тываның авиабүдүрүлгезиниң план-экономика килдизиниң начальниги.

ХОВУ-АКСЫНЫҢ САЛЫМ-ЧОЛУНУҢ ДУГАЙЫНДА КОНКУРС

«Тыва кобальт» комбинатты катап ажылдадып алырының талазы-биле эң-не ажыктыг болгу дег төлевилел документилерин ажылдап кылыр талазы-биле ажыл уламчылавышаан. Январь 25-те Тыва Республиканың Президентизинге бо айтырыг талазы-биле чөвүлел хурал болган. Новосибирскиниң «Гидроцветмет» эртем-шинчилел институдунуң, Алтайның политехниктиг институдунуң база Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының эртемденнери болгаш Норильскиниң даг-металлургия комбинадының специалистери бо айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле боттарының ажылдап кылган төлевилелдерин орта киирип экелген. Республиканың Чазааның чагыын ёзугаар чогаадып кылган дөрт төлевилелдериниң кайызының-даа эки талалары болгаш кошкак талалары бар боор турарын аңаа демдеглээн.

Бо талазы-биле новосибирскилерниң киирип келген саналы солун боор турар. Кол бүдүрүлге артынчыларындан чүгле мөңгүн эвес, харын-даа өңнүг металлдар — чес, никель, кобальт аймаан үндүрүп ап болур технологиязы солун. Ынчалза-даа борта хөй капитал салыышкыннар херек.

Комбинаттың гидрометаллургия цегиниң дериг-херекселдерин ажыглап болур технологтуг схеманы алтайжылар саналдап турар. Ындыг бе дээрге, артынчылардан чүгле үнелиг металлдар үндүрүп алыры боор турар. Олар артынчыларда ындыг-ла кончуг хөй эвес.

Кобальт дузун бүдүргеш, ону чоорту валютага садар деп саналды Норильскиниң эртемденнери киирип турар.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының конкурска киирип келген саналы элээн солун. Ол санал ёзугаар алыр болза, Дардамның алдын рудалары чыдар черлерин комбинатка бергеш, ону ажыглаар болза, ол «Тыва кобальт» комбинатка ийиги амыдыралды берип болгу дег. Ынчалза-даа бо вариантыны ам-даа чогаадып кылып турар.

Бо айтырыгларны чугаалажып келгениниң түңнелинде боттарының вариантыларының техника-экономиктиг санаашкынын белеткеп алгаш, киирип келирип конкурстуң киржикчилеринге саналдаан. Чүгле оон соонда эксперт комиссиязынга боттарының саналын киирип кээр кылдыр дугурушкан. Россияның эртем төптериниң база чогуур министерстволарның болгаш ведомстволарның эртемденнерин болгаш специалистерин эксперт комиссиязының составынга киириштирери көрдүнген. Президентиниң парлалга албанының дыңнатканын ёзугаар алырга, ол ажыл бо чылдың бирги кварталында доозулган турар ужурлуг.

Хову-Аксының салым-хуузунуң дугайында конкурс ам-даа үргүлчүлээр болганда, «Тыва кобальт» комбинаттың удуртулгазы Чеди-Хөл районнуң чагыргазы акша-төгерик ажылдап алыры-биле амдызында бар курлавырларны чөптүг ажыглаар ужурлуг. Ыяш болбаазырадып кылырын организастап, комбинаттың септелге баазазының арга-курлавырларын ажыглаарын сүмелээн.

«КАЗЫ» — САМЧЫГДАКЧЫЛАР УЯЗЫ

Кызылдың эът комбинадының «Казы» дээр кооперативиниң кылган аъш-чем продуктуларын садып ап, четтирип турган кижилер бистиң аравыста эндерик боор. Ол кооперативти Кызыл хоорлугүскомнуң 1989 чылдың январь 13-те хүлээп алган шиитпирин ёзугаар тургускан. Ол баштай тургустунарда оон даргазының албан-дужаалын Кызылдың эът комбинадының директору Б. Конуспаев дакпырлап күүседип турган. Ол үе 1989 чылдың январьдан 1991 чылдың ноябрь 1-ге чедир. А 1991 чылдың ноябрьдан эгелеп, 1992 чылдың июль айга чедир кооператив дүшкүжеге чедир ону даргалаан кижи Н. Беликов.

«Казы» кооперативтиң бүдүрүлгечи ажыл-чорудулгазы колдуунда-ла Кызылдың эът комбинадының ажыл-чорудулгазы-биле тудуш турган. Устав ёзугаар «Казы» кооператив чондан мал-маган садып алгаш, оон продукция болбаазырадып кылгаш, садып-саарар ужурлуг турган. Кооперативтиң штадынга 3-4 кижи ажылдаан аттыг боор турган. Эът комбинадының директору Б. Конуспаев кооперативтиң даргазы болганда, кооперативтиң ажыл-агыйын, эът продуктулар болбаазырадып кылырын эът комбинадының штадында турар ажылчыннар кылып турган. Эът комбинадының ажылчыннарының кылган ажылын төлеп бээри-биле «Казы» кооператив акша-хөреңгини эът комбинадынче шилчидип берип турганы чугаажок.

Акша-хөреңги чарыгдалы-биле холбашкан операцияларны каржызы-биле хажыдып турар дугайында медээлер ол-бо черлерге дыңналып кээп турган. Ынчангаш Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың ноябрь 13-те хүлээп алган № 52 шиитпирин ёзугаар Кызылдың эът комбинадының «Казы» кооперативиниң сан-хөө чурумун сагып турарының талазы-биле ревизияны кылган кижи мен. Ол ревизияны чорударда 1989 чылдың январьдан 1992 чылдың июнь айга чедир үеде кооперативтиң сан-хөө байдалын хынап көрген чүве. 1991 чылдың бүдүн чылдың, 1990 чылдың I кварталының, 1992 чылдың бүрүн бухгалтер документилери чок болган. Эът болгаш белен продукцияны ынай-бээр чорудуп турганының учедунуң талазы-биле материалдыг отчеттар база чок болган. Бухгалтер учеду шуут будалчак болганы илерээн.

Сан-хөө талазы-биле кайы хире улуг хажыдыышкыннар боор турганын бадыткаары-биле борта чамдык чижектерни черле киирзе эки боор. Хөй түңнүг акша-төгерик берген чарыгдал ордерлери ол акшаны алган кижилерниң фамилияларын безин айытпайн, хол үжүү безин салдырып албайн тургузуп турганы илерээн. Акша-төгерикти алган кижилерниң ат, фамилиязы чок база касса документилеринге ат салбаан болганда, мегe чарыгдал ордерлери бижип тургаш, хөй түңнүг акша-хөреңгини кооперативтиң кассазындан ап, шиңгээдип ап турганы шын ышкажыл. Шынап-ла, «дамчыыр чугаа далай чалгыы» деп чүве ол эвес ыйнаан.

Касса документилерин хынап олурарга, черле элдеп чүвелер бар-ла болгай. Кассирниң отчедундан алгаш көөрге, кассаның чарыгдал кезээнге бадыткаптар хире кандыг-даа документ чок хирезинде-ле дыка хөй түңнүг акшаны бижээш, ону улуска берген кылдыр үндүр бижээш, «Казы» кооперативтиң албан-дужаалдыг кижилери боттары шиңгээдип ап турганы илерээн. Чижээ, 1991 чылдың июль айның касса отчедунда мындыг бижилге бар: Чарыгдал 8576 рубль. Оон дужунда «ведомость ёзугаар» деп мегелеп бижип каан. Ужурунда борта шалың төлевириниң ведомозун кожар турган. Бо түңнү бадыткаптар кандыг-даа документ чок болду. Шак мындыг кажар арганы ажыглап тургаш, чүгле 1991 чылдың июль айның касса отчедунга Бакин деп кижиниң адын мегелеп бижээш, 8700 рубльди үндүр бижээн.

Ревизия кылып турган үемде кооперативтиң кол бухгалтери Е. М. Осипованың тайылбырын база алган мен. Бакин деп кижиниң адынга мегe ордер бижээш, 8700 рубльди кассадан алгаш, боду шиңгээдип алганын кол бухгалтер Е. М. Осипова бүрүн бадыткаан. Черле ынчаш кооперативтиң кол бухгалтери Е. М. Осипова кара туразында аажылап турганын мындыг чүүл база бадыткап турар. 1991 чылдың ноябрь айда касса отчедунуң чарыгдал кезээнге Бакин деп кижиниң адын кара өжегээр киир бижээш, бодунуң эрге-дужаалын ажыглап алгаш, мегe документ тургускаш, боду ат салгаш, 9000 рубльди бодунга шиңгээдип алган. Шак мындыг кажар аргалар ажыглап тургаш, кол бухгалтер Е. М. Осипованың бодунга шиңгээдип алган акшазының түңү 26 муң 276 рубль боор турар. Бо дээрге Е. М. Осипованың кыска үе дургузунда шиңгээдип алган акшазының түңү-дүр. А 1990 - 1991 чылдарның дургузунда Е. М. Осипованың «Казы» кооперативтиң кассазындан оорлап алган акшазының ниити түңү 43 муң 594 рубль боор турар.

Сан-хөө чурумун бо хире каржызы-биле хажыдып, хөй түңнүг акша-төгерикти эрге-дужаалдыг кижилер мегe документилер тургускаш, боттарынга шиңгээдип ап турда, «Казы» кооперативтиң 1991 чылдың ноябрьдан 1992 чылдың июль айга чедир даргазы турган А. М. Беликовтуң ынча хөй түңнүг акшаны кымның канчаар чарыгдааны билип тура-ла, чарыгдалдар ордерлерин бадылап берип турганында база ужур бар болдур эвес бе. Бадыткаптар кандыг-даа документ чок хирезинде кооперативтиң [illegible] турган А. М. Беликов 11 муң 167 рубльди бодунга шиңгээдип алганы база илерээн. Ынча түңнүг акшаны алгаш, ону кайнаар чарыгдаан дугайында документилерни А. М. Беликов берип шыдаваан. Ынчангаш А. М. Беликов бодунуң эрге-дужаалын ажыглап алгаш, ынча хөй түңнүг акша-төгерикти самчыгдааны ол боор турар ышкажыл.

Кооператив даргазы А. М. Беликов, кол бухгалтер Е. М. Осипова боттарынга акша шиңгээдип алыр дээш кандыг-даа кажар аргаларны ажыглап турган. Акша алган кижилерниң фамилияларын безин айытпайн, акша чарыгдаан дугайында мегe ордерлер тургузуп турганы база илерээн. «Шаңнал акшазы», «шалың төлевири» деп мегe бижилгелер кылып турган. Чарыгдал документилеринге акша алган кижилерниң фамилияларын бижиир тургаш, «Кызылдың уруглар бажыңы», «№ 28 уруглар сады» деп организацияларның аттарын тудуп бижээш, оларны дамчыштыр акша-хөреңгини үндүр бижип турганы хыналда үезинде илерээн. Ревизия кылып турар үеде ол организациялар «Казы» кооперативтен ынча түңнүг акшаны туда алган бе дээрзин база хынаан. Бо кооперативтен ынча акшаны туда албааның бо үстүнде адаан организациялар бадыткаан.

Бо чүүлүмнүң эгезин «Казы» самчыгдакчылар уязы» дээшимде ужур-ла бар болдур ийин. 1990-1991 чылдарның дургузунда «Казы» кооперативтиң албан-дужаалдыг кижилери ниитизи-биле 104,5 муң рубльдиң акша-хөреңгизин самчыгдаан боор турар. А чедир кылдынмаан документилер ёзугаар кооперативтиң кассазындан 17 муң 625 рубльди үндүр бижээн болгаш шиңгээдип алган.

Агар санын хаал кааптапканы-биле «Казы» кооператив 1992 чылдың июль 28-тен эгелеп бодунуң ажыл-чорудулгазын соксаткан. Ынчалза-даа күрүнениң ол хире хөй түңнүг акша-төгеригин самчыгдап чок кылган чамдык албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр херек оттурган.

Көк-оол **КАДЫГ-ООЛ.**
Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозунуң Тыва Республикада контроль-ревизия эргелелиниң килдис начальниги.

МӨҢГҮН-ТАЙГА: ооң социал-экономиктиг айтырыглары

Эрткен чыл ажыл-агый, амыдырал-чуртталганың бүгү кавызынга нарын, берге болганы билдингир. Шимчедип буруңгаарладыр ужурлуг ажыл-херектерге шаптык-моондактар удаа-дараа таваржып, хүн бүрүнүң боттуг амыдыралынга чөрүшкек берге айтырыглар тургустунуп турган. Бергелер турзажок, кандыг-даа ажыл-агый, бүдүрүлге албан черлери, организация чылда канчаар ажылдааның түңнээр апаар.

Агаар-бойдузунуң кадыг-берге, доштуну-биле чамдык районнар чүгле мал ажылын хөгжүдүп сайзырадыр угланыышкынныг, бистиң Мөңгүн-Тайга база ындыг. Районга чер ажылының чорудары шуут болдунмас, элээш ыжык черлерге көк-суланы тарып, мал чеми кылыр белеткеп алырындан аңгыда, ногаа, картофель үнмес, чер сайырам, чыл дургузунда чөрзүн эчизинге чедир эривес, дорту-биле чугаалаарга, изиг, чылыг үе чүгле июнь-июль айлар. Агаар-бойдустуң мындыг кадыг-шириин байдалы чоннуң, ылангыя малчыннарның ажылдаарынга таарымча чок байдалдарны тургузуп турар. Тывадан бир-ле дугаарында Соңгу чүк районнарынга деңнээр черлер — Мөңгүн-Тайга. Тайгаландыже кыстырып үнүп келгенивистиң төөгүзүн районнуң чону эки билир, ишкээр турган келгем черлеривисте өске чурттуң девискээри апарган. Район төвү — Мугур-Аксы суур безин далай деңнелинден 2000 метрден ажыг бедикте турар. Мындыг байдалдар турза-даа, бистиң малчыннарывыс малдың баш санын өстүрер, оон алыр продукцияның санын көвүдедип, шынарын экижидер дээш эрткен чыл аар-берге, мал-маганга аарыг-хамчык турза-даа, кыжениишкинниг ажылдаан.

Чагыг ёзугаар районнуң ажыл-агыйлары күрүнеге 440 тонна эът садарын 563,36 тонна, дүк садарын 39,4 тонна чедирип, ажыр күүсеткен, план ёзугаар сигенни белеткээн. Бир баш хойдан болгаш өшкүден дүк кыргып алыры норма-чиккекке дүгжүп турар. Чоннуң эът-биле хандырар айтырыгларын шиитпирлеттинмээн, план чүгле 68 хуу күүсеттинген. Чүс баш төрүүр малга онаашты 49 бызааны, 52 хураганы, 66 анайны, 65 кулунну камгалап алган, мурнуку чылдарның деңнелинден ол оранчок куду-даа болза, өлүп хорап когараан 17.904 баш улуг-биче малдың база күрүнеге саткан малдың дүүзүн тургускан.

Бо берге үеде харысалга улам бедип орарын малчыннар эки билип турар, моон мурнунда турганы ышкаш четчип турган сиген, мал чеми кайда боор, ниитиниң машина-техниказын ажыглаары болдунмас, төктүп чыдар аъш-чем, бараан-сараан ам чок, одаар чүүл, ижер сүт безин бергедеп келген, моральдыг деткимче-дузаны кым-даа көргүспестээн, кээп харылзажып турар дарга-бошкалар безин ында-хаая апарган. Айда алыр акша-шалың кандыг-даа черлерниң ажылчын, албан-хаакчыларындан дора, ортумаа-биле бир малчын чүгле ийи муң акша алыр, шоодай далган, курган сүттү 4-5 муңнар-биле санажыр малчын кижи бай эвес, өске чон-биле дөмей, негелде-херегледи база ындыг. Мындыг таварылгада кулакты кызыпкаш, боду-ла хөделгени дээре, эки ажылдаар болза, ботка-ла ажыктыг.

1993 чылда малчыннардан тургустунуп турар кол негелделер: малчыннарның айда алыр шалың төлевирин өстүрер, бүгү чонга ажыктыын санап көргеш, база мал ажылында үнер чарыгдалдарның санажылгазын чоруткаш, чагыг ёзугаар күрүнеге мал продукцияларының садарының өртек-үнезин амгы турар деңнелден өстүрериниң аргаларын дилеп тывары, садар малдарны тус черге ажаап-азыраар цехти кылыры, одар-белчиир кызыкыдыра, оът-сигенниң үнүжү тус черде таарымча чок болганы-биле, малга сиген, немелде чемнерни белеткеп алырының айтырыгларынче онза кичээнгейни салыр. Аът-шары, шанак-тергени ажыглап болурунуң аргаларын тывар.

Эрткен чылдың бергелерин, частырыгларын ажып эртер, үнүп келген чылда каш дакпыр күженишкинни үндүрүп ажылдаарын малчыннар хүлээнип турар, ынчанмастыы аргазы чок, эки түңнелдиг ажыл алботту, арат чонну чемгерер. Бригадаларга чылдың түңнелдерин үндүрген, чаа чылда сорулгалар салдынган. Улуг малдың камгалалының хуузун эвээжедип болбас, ол 97 хуудан өрү турар, төрүүр 100 башка онаашты 70-ден өрү мал төлүн камгалап алыр, мал хораваска, хөй мал төлү алырга, хөй продукцияны алыр, мал бажы өзер, артыкшылдыг мал төлүн малчын кижи алыр, сигенни малчын кижи боду белеткээр, малды эки семиртир, одар-белчииринин курлавырын тургузар, камнаар дээш, өске-даа чугула ажылдарны малчын бодунга хүлээнип ап турары эки.

Чаа чылдың баштайгы айлары чоруп турар, хар чуга, мал чеминиң, одар-белчииниң курлавыры ам дээрезинде бар, мал семис, күскү хевээр, күжүн салбаан, ынчалза-даа бергеге үелер мурнувуста — март-апрель айларда. Малдың масалыг оолдаашкыны март айда, бо чылын практика ындыг, малга таарзжып болур аргаларны ажыглаан. Мал оолдаашкынынга, малчыннар бүгү талалыг белеткенип турар.

Районнуң ниитилештирген малы 179 коданда кыштаглап турар, ооң иштинде төрүүр кодан — 119, ол коданнарда төрүүр мал — 32.356 баш. Ниитизи-биле мал ажылында 359 малчын хаара туттунган. Малчыннардан 139 өреге бажыңнарда, 40 өреге өглерде чуртап турар.

Тыва кижи малын өстүрүп, аът-шарызы-биле таараазын тарып ап амыдырап келген, ам база ол орукче кирип турар болганда, малды өстүрер, бажың чанының шөлүн садып ап, делгемчидип турган, тараа, ногаа, картофельди тарып өстүрер. Бистиң районнуң чону хуузунда малын тудуп, азырап турары эки. Бо хүннерде 479 өреге мал чок-даа болза, чоннуң хуузунда малы 25 муң чедип турар. Ниитиниң-даа, хуунуң-даа малы өзүп турар болза, чүгле ээлеринге эвес, бүгү чонга ажыктыг.

Районнуң бүдүрүлге, албан черлери, организациялар эрткен чылын база багай эвес түңнелдерни чедип ап ажылдаан. Ылангыя районнуң хереглекчилер ниитилели чонга 26,7 млн. рубльдиң барааның садып-саарар планын 64,4 млн. рубльге сарган, ниитиниң чемненилгезиниң планын 102 хуу, хлеб быжырарын 101 хуу күүсеткен.

Районну баштаар чери чонга аъш-чем, үлетпүр бараанарын өй-шаанда эккеп, садып-саарар дээш эвээш эвес хемчеглерни ап ажылдап турар. Бо хүннерге чедир аъш-чемниң эң чугула бараанары үзүктелбээн. Эътти, курган сүттү, далганны, мун чеминиң янзы-бүрү хевирлерин, чигирни доктаамал садып келген, хлеб чонга четчип турар, интернат, уруглар албан черлериниң, эмнелгелерниң, нииги чемненилге черлериниң хандырылгазы багай эвес болуп келген.

Ол ышкаш коммунал ажыл-агыйы чери, харылзаа белдири, амыдырал хандырылга комбинаты, дизельдиг электростанция, уруглар садиктери, одалга, газ черлери багай эвес ажылдаан. Ылангыя ДЭС (начальниги А. С. Байыр-оол), одалга чери (склад эргелекчизи М. Ч.-К. Куулар), райгаз чери (К. Д. Очур) чонну электри чырыы, хөмүр-даш болгаш газ-биле хандырар дээш амы-хууда бот-идепкейин көдүрүп, кызып ажылдап турарын чижекке көргүзери өөрүнчүг. Улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының болгаш культураның шугуму-биле элээш эвес ажылдар кылдынган.

Моон мурнунда чонга хөй чуртталга бажыңнарын, ажыл-агый объектилерин планнап, тудуп, ажыглалга кирип, шаңнал-макталдыг ажылдап келген тудуг организациялары эрткен чылын акшаландырышкын кылбааны-биле, чоннуң ажыглал хереглелинге кестүп кээр ажыктыг ажыл кылбаан. Моон мурнунда чылдарда тудуг организациялары, совхозтарда тудуг бригадалары-биле кады ортумаа-биле бир чылда 25-30 чуртталга бажыңнарын ажыглалга кирип турган болза, эрткен 1992 чылда чаңгыс-даа чуртталга бажыны тутпаан, бо чорук чонга аар согуг болган. Чылда районга 45 чаа өг-бүле немежип турар, оларны болгаш барык 300 хире ээлчегде турар өг-бүлелерни кайнаар олуртурул?

Шагда эгелээн биче хемчээлдиг тудуглар: 140 олуттуг садиктиң корпустары, 92 аарыг кижи чыдар стационар эмнелге, 400 олуттуг клуб тудуу мынчага дээр ажыглалга кирбээн. Мугур-Аксы, Кызыл-Хая суурларга школалар тудар айтырыг чүзү-даа билдинмес кылдыр ис чок читкен. Тудуг-суур айтырыынче кичээнгей салып, акшаландырышкын кылбас болза, алыс кедизи багай болур дээрзин удуртуп-башкарып турар кижилер көрбес болза, таарымча чок апаар. Сөөлгү үеде улус өөредилге, кадык камгалалының айтырыгларынче кичээнгей эвээш салдынып турары тодаргай.

Мугур-Аксының 400 ажыг олуттуг школазында барык 1200 кижи өөренип турар, моону черле чүү деп билирил? Өөредилге бе, чаш ажы-төлдүң качыгдал-түрегдели бе? Чыл санында доң дош, хамык системалар эргижиреп үрелген. Школа назы четпес уругларның чүгле 25 хуузу ясли-садиктерже хаара туттунган.

Район эмнелгези чеди аңгы одалга системалыг бичии-бичии бажыңнарда турар, хамаатының кадыын камгалап, ачы-дуза чедирери дыка таарымча чок. Ылангыя аарыг улус чыдар, божудар, кезер эмнелгелерниң турар черлери амгы негелдеге канчап-даа таарышпас. Мынчага дээр районга ажылдаар улуг эмчи, уруглар эмчилери тывылбаан. Районда кадык камгалал ажылы ёзу барымдаалаашкынынче кирип турар.

Сөөлгү үеде иштики херектер килдизинге КАИ салбыры орта ажылдавайн турганындан, чамдык чолаачылар арага-дары ижип алгаш, машина-техника башкарар, херим-кажааларны буза тавартыр турган, олар билдинип турган-даа болза, кеземче-харысалгага онаавайн турган.

Ажыл-агыйның, амыдыралдың эки, таарымчалыг болуру — быжыг сагылга-чурумда, бот-боттарын деткижип хүндүлежиринде. Эрткен 1992 чылда районга кем-херек үүлгедиишкини, корум-чурум хажыдыышкыны мурнуку чылдардан өскен. Район чагыргазының иштики херектер килдизи бо чылдың январьда Мугур-Аксы суурнуң чурттакчы чонунга 1992 чылда кылган ажылының отчёдун берген.

Үнүп келген 1993 чылда эки ажылдап-чурттаарының сорулгалары салдынган, ону чедип алыр дээш районнуң күш-ажылчы чону бедик тура-соруктуг ижениp кирипкен.

Маспый-оол ОНДАР.
Мөңгүн-Тайга район.

Кандыг чурттап ор сен, малчын?

АМЫДЫРАЛ БЕРГЕ-ДАА БОЛЗА...

Чазаглыг орук-биле машина караңнадып орда-ла, кышкы хүн чырык имирже шилчий берген. Удаваанда малчынның аалынче углаан орукче машинавыс ээпти. «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору Т. Д. Чечек-оолдуң «Мыя мында, дөрт-ле километр черде аал болгай. Малчынның кандыг чурттап орарын сонуургантыңар» — диген сүмези бажымдан үнмейн чор. Шынап-ла, тос-тостуң соогунда малчыннарның амыдыралын бодап кээримге, берге, чымыштыг-ла. Эртен даң хаязындан кежээ имиртинге чедир амыр-дыш көрбес сен. Ада-ием хоочун малчыннар чораан болгаш, ындыг амыдыралды, ажыл-ишти эки билир мен.

Үш хире баалыкты ашкан соонда, малчынның коданынга келдивис. Кодан кедээзинде даглар хүрээлээн кыштаг дээрзин эскердим. Бажыңга кирип кээривиске, керосинниг лампаның бүлүртүң чырыы кухняда ажылдаан кижилерни чырыдып тур. Оларның-биле чолукшуп мендилештивис. Бажыңның хүндүлээчел ээлери чаа-ла эскеп изиг сүттүг шайын, аъш-чемин салды. Чаагай сүттүг шайны чылыктыр ижип ора, малчыннарның амыдыралын, ажыл-ижин элээн чугаалаштывыс.

— Мени Эрес-оол Түлүшович Керзенмей, а уругларым аавазын Бичии-Уруг Донгаковна дээр ийин. Уругларывыс чеди. Чогум амыдыралывыс мун-не чүгээр. Хуувуста каш мал-маган тудуп орар бис. Ол биске дуза-дөмек, өг-бүлениң бюджединге немелде-дир. Бо эвес болза, айда ийи кижи каттыштыр 6 муң рубль алыр-дыр бис. Уругларывыстың үжү өглүг, дөртү ам-даа өөренмишаан. Кыс уругнуң чаңгыс идиинге безин четпес акша алыр-дыр бис. Амыдырал берге-даа болза, аңаа орар эвес, шимченип ажылдаар апаар — деп, Эрес-оол Түлүшович шыны-на чугаалап ор.

Бо малчынның амыдырал берге-ле дээш, аңаа-ла орар эвес дээн чугаазын деткивес аргажок. Бергелерни ажып эртер дизе, ажылгыр шимченир апаар. Амгы үеде рыноктуң бир кол негелдези ол. Ажылгыр, кежээ өг-бүлениң бажың-балгады безин арыг-силиг, үнген-кирген чоннуг болур. Шаандагы өгбелеривистиң чаагай чаңчылы-даа ол. Э. Т. Керзенмейниң өг-бүлези амыдыралы дээш олут орбазын эскердивис.

Чамдык олутпай, шушпең улус мал малдааш, ийи-үш чыл болгаш шыдавайн баар. Чок-ла болза дудагдалдыг, азы-ла болза мал бажын четче албаан боор. Эрес-оол Түлүшовичиниң өг-бүлезин ындыгларга канчап деңнээр. Совхозунуң удуртукчуларының иделгелин, бүзүрелин 26 чыл дургузунда багай эвес күүседип келген малчыннар-дыр. Амыдыралынга, ажыл-ижинге кызымак боорга, чону база удуртур-баштаар даргалары оларны үнелээр. Бичии-Уруг Донгаковна мурнуку чылдарда Тыва Республиканың Дээди Советиниң депутадынга-даа депшиттирип чораан. Эрес-оол Түлүшович район Советиниң депутадынга дөрт улаштыр депшиткен. Ол беш чылдың түңнелдерин эки көргүзүг-биле балыткааш, ынчан Тыва Республиканың Дээди Советиниң Хүндүлел бижии-биле база шаңнаткан. «Ажыл кижини каастаар» деп чүве бо-дур.

Малчыннарның чайлаа — Буура кырында. Ногаан оът-сиген, янзы-бүрү чечектер чаа-ла хөлбеңейнип эгелеп турар үеде аъттарга чүдүртүнгеш, чайлаанга көжүп чеде бээр. Серииң чайлагга өшкүлер амырап оъттаар. Оът-сиген чаа-ла быжыл, сарыг өңче шилчип орда, сес ай төнчүзүнде малчын чайлаандан көжүп бадар. Тайга-таскыл черге оларның өшкүлери пат-ла чаңчыгып калган. Хоолулуг оът-сигенге күш киир семиртип алыр. Күзүн иштик черниң оъдунга өшкүлери база шыдал кирип семирир. Мынчап кээрге малчыннар соок кыштан өшкүлерин хүр-менди ажырып келген.

Дуржулгалыг малчыннар мурнуку чылдарда төрүүр өшкү малдап турган. Ам бо чылын 530 сергежик хүлээп алган. Малчынның чугаазы-биле алырга, кыштаглап орары ажырбас. Малга четчир чемни чайын шыдаар шаа-биле белеткеп алган. 3 машина сигенни боду белеткээн, 3 машинаны совхоз кезип берген. Сергежиктерни чайын, күзүн эки одарлаткан. Ынчангаш малчыннар кышты чүгээр ажа бээр деп санап турар.

Бо кодан № 2 өшкү бригадазынга хамааржыр. Ниитизи-биле ында 15 кодан бар. Кызымак кадарчылар эвээш эвес. Чижээлээрге, Баз-оол, Чудаан-оол, Март Күдер-оол, Василий Дожу, Садар Чудаан-оол олар төрүүр өшкүлерлиг. Чыл санында оларның баш санын камгалаар, оон алыр чаш төлдү онча-менди доруктурар дээш карак кызыл ажылдап турар. Эрес-оол Түлүшович кады-кожа бригадада кадарчыларның канчаар ажылдап турарын үнелеп чугаалаар болду.

Бичии-Уруг Донгаковнаның өг-бүлези республиканың малчыннарының ажыл-ижин, өске-даа болуушкуннарны чагыттырып алган солуннарындан билип ап орар. Оон аңгыда медээ дыңнаар чери чок. Бо чылын «Тыва Республика», «Тываның аныяктары», «Улуг-Хем» солуннарны чагыткан. Чогум малчыннарга солун, сеткүүл чедирер почтачы бар. Ол чагыдылгазын чартык айда чүгле чаңгыс катап алган. Суурда байдал база шак-ла ындыг дээрзин совхоз директору Т. Д. Чечек-оол чугаалап орду.

№ 2 өшкү бригадазының малчыннарынче электри чырыы киирттинмээн. Электри удазыннарының адагаштарын чаа-ла кылып эгелээн. Коданнарга чедир 12 километр шөери арткан. Чылыг-биле деңге бо ажыл шимчээр. Кижи болгаш мал эмчилери база автомагазин график ёзугаар кээп турар. Кадарчылар оларга херек чагыгларын киирип, дузазын көрүп турар.

Кызыл-Дагда кыштаанда өшкү кадарчылары Керзенмейлерниң ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжарга мындыг-дыр. Кыштың чыварлыг соогу март чаазында барып оожургаар. Ам-даа ол шылгалданы шыдажып эртери амыр эвес. Дуржулгалыг кадарчылар ол бүгүнү ханы бодап, сергежиктерин менди кыш ажырар боор деп идегеп каайн. Кел чылдар Шагаа-биле, Бичии-Уруг Донгаковна, Эрес-оол Түлүшович!

Сиринмаа ЧООДУ.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

ХУУЖУТТУНГАН БҮДҮРҮЛГЕЛЕР

Эрткен 1992 чылда Тыва Республиканың өнчүзү болуп турган объектилерден эвээш эвези хуужуттунган. Дыка хөй бүдүрүлгелер республиканың эт-хөреңги фондузун дамчыштыр коммерциялыг конкурс-биле саттынган. Чижээ, «Кызыл» үлетпүр ажыл-агыйының ыяш дилдирер цеги конкурска ниилеп каан «Чойган» бүдүрүлге-коммерциялыг фирмага саттынган. Ол ышкаш шак ындыг конкурс-биле Кызыл район эргелелиниң Енисей хем пароходствозу, «Өвүр», «Шагаан-Арыг», «Эрзин» автотранспорт бүдүрүлгелери, «Самагалдай», «Шагаан-Арыг» септелге-техниктиг бүдүрүлгелер, «Тыва автотранс» техниктиг хандылга станциязы, «Тыва балык ажыл-агыйы» бүдүрүлге каттыжыышкыны, «Тыва трансагентство» биче бүдүрүлге хуужуттунган.

Үстүнде адаттынган бүдүрүлгелерниң ээлери күш-ажылчы коллективтер боттары болган. Олар конкурска киржир дээш [illegible] тургузуп алган турганнар.

Кызыл хоорайның Кочетов удумчузунда «Орбита-94» магазинни каттышкан бүдүрүлгелери (СП) «ТШКМ Интерешнл» садып алган. А чедир туттунмаан тудуг — пионерлер болгаш школачылар ордузун «Тувавосток» каттыжыышкын садып алган.

Республика өнчүзү болуп турар объектилерден аңгыда, Эт-хөреңги фондузу Бай-Хаак, Хандагайты суурларда аалчылар бажыңнары база Тандының район бүдүрүлге эргелели дээн ышкаш муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин база саткан. Бай-Хаакта аалчылар бажыңын «Труд» кооперативи, Хандагайтыда аалчылар бажыңын хуу кижи, Өвүр районнуң чурттакчызы садып алган.

Танды район бүдүрүлге эргелелиниң арендалыг бүдүрүлгениң коллективи 1991 чылдың июль 1-ден садып алыр эргелиг аренда керээзиниң үндезининге садып алыр аргалыг болган.

Хуужудулга конкурстарын чорутканының кол негелделери — бүдүрүлге черлериниң ажылының ут-шиин хуусаа чок үеде (азы кезээде) өскертпези, ажылдакчыларның тургустунган санын хевээр тудары.

Республиканың эт-хөреңги фондузунда конкурс эрттирер тускай комиссияны тургускан, ол ёзугаар эң улуг өртек адаан конкурс тиилекчизин тодарадып турар. Доктаамал комиссияның составында Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар комитеттиң, Саң-хөө министерствозунуң база Эт-хөреңги фондузунуң төлээлери бактаап турар. Конкурстуң түңнелин ёзугаар күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин садарының, садып алырының талазы-биле керээлер чардынган.

Хуужудулгадан кирип турар акша-төгерик федералдыг өнчүнүң Россия фондузунуң болгаш Эт-хөреңги күркомитединиң 1992 чылдың июль 13-те бадылаан нормативтерин ёзугаар үлеттинип турар. Ол ёзугаар өнчүнүң хевирин барымдаалап тургаш, тускай үлүглерни Россия, чер-чер бюджеттеринче болгаш тус чер Советиниң бюджединче үлүглүг кылдыр киирерин көрген. Оон 9 хуузу хуужудулганы чорудуп турары дээш Эт-хөреңги комитединге болгаш Эт-хөреңги фондузунга деңге үлеттинип турар.

Хуужудулганың конкурс аргазындан аңгыда, акциялаашкын аргазы база бар. Акциялаашкын ёзугаар 1993 чылдың январь 1-ге чедир 6 күрүне бүдүрүлгези боттарынга хамааржыр акциялар пакедин устав капиталындан 40—51 хуу хемчээлдиг садып алгылааш, акционер ниитилелдер кылдыр эде тургустунгулаан. Чижээ, оларга «Тыва харылзаштырыкчы компания» (Б. Т. Санчы), «Опт и розница», «Туваторгтехника», АТБ-1, АТБ-12, Минавтотранс хамааржыр.

Мурнунда күрүнеге хамааржып турган бүдүрүлгелер ам ёзулуг ээлерин тыпкан деп чүвеге идегээр-дир бис, ынчангаш чоокку үелерде ол бүдүрүлгелер эки талазынче эде тургустунуп келиринге бүзүрел улуг. Чаа өнчү ээлекчилери ук бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларынга сагыш човангыр болуп, боттары баш минип, хоойлуга дүүшпес чүүлдер болдура бербезин күзеп каар апаар.

Виктория ДҮГЕР,
Тыва Республиканың эт-хөреңги фондузунуң юрист.

* * *

Барыын-Хемчик районда «Алдын-Булак» совхозтуң Улуг-Ховуда кошкар кадарчызы Геннадий Күжүгет, өөнүң ээзи Розалия Дугар-оол олар малын кыштан хүр ажырар сорулганы салган кызымак ажылдап турарлар. Оларның кыштаанда мал чемин четчир, ону белеткеп ап тура, кадарчылар кайы хире мал чеми четчип болурул деп чүвени хынамчалыг өөренип көргеннер.

Моон мурнунда олар ирт кадарып чорааш, баш санындан немелде дензини ап, эки көргүзүглерни чедип ап, мактадып келгеннер. Малчыннарның республика Наадымынга киржир эргени чаалап алганы ынчангаш таварылга эвес.

ЧУРУКТА: кадарчы Розалия ДУГАР-ООЛ.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ тырттырган чуруу.

* * *

КАЙЫЗЫ-ДАА КЫЗЫМАК

Олар мал малдап эгелээ-ле ур апарган. Дүн-хүн дивес, шак барымдаалавас ажыл бо найыралдыг өг-бүлеге 25 чылдың нүүрүн көргүзе берген. Оларның кайызы-даа ажылга кончуг кызымак, шудургу улус. Бо өг-бүле ынча үениң дургузунда чүгле чаңгыс ажыл-агыйга — Кызыл районда «Тиилелге» совхозка бараан болуп, үргүлчү-ле хөй кадарып келген. Ам оларны таныштырайн: өгнүң эр ээзин Акай-оол Ооржакович, а ооң кадайын Тамара Севековна дээр. Фамилиязы — Мортуй-оол.

Мал ажаап карактап, кадарып, хайгаарап деп чүвени чүгле малчын кижи эки билир. Хөй ажы-төлдүг өг-бүле бодунуң хүлээнип алганы ажылын беш салаазы дег билир дизе, хөөредиг болбас. Ынчангаш олар шагның кайы-даа үезинде тура-соруктуг ажылдап чоруурлар.

Эрткен чылдың күзүн олар төрүвес мал хүлээп алган. Амгы үеде малчыннар Чиңге-Даг деп черде кыштаанда кыштаглап турар. Кадарган хоюу амдызында хүр-менди, белеткеп алган сигени четчир.

Бо өг-бүле хөй ажы-төлдүг: он оол, кыстыг. Өгнүң херээжен ээзи Тамара Севековна «Маадыр ие» деп хүндүлүг атты эдилеп чоруур. А Акай-оол Ооржакович «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп атка четкен.

Мортуй-оолдарның ажы-төлү ада-иези дег, ажылаңчы кижилер болган. Оларның чамдыктары-биле таныштырайн. Улуг оглу Сергей ыраккы Өвүрде чурттап, ажылдап турар. Ол «Торгалыг» совхозтуң чолаачызы. Өг-бүлелиг, ажы-төлдүг. Кадайы Урана — садыгжы. Уруу Айлаң — садыгжы. Ол Кызыл районнуң Баян-Кол суурда ажылдап турар. Ийи оолдуг. Өөнүң ээзи тракторист. Аяназы Новосибирскиниң эмчи училищезин дооскаш, республика эмнелгезинде лаборантылап турар. Чойгана, Сарыг-оол, Солдат олар ада-иезинге дузалажып, амгы хүннерде малчыннап ажылдап турарлар. Бичии уруглары школада өөренип турар.

Мария КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

Рынок болгаш социал айтырыглар

АЖЫЛ ЧОКТА, ЧҮНҮ КАНЧААР?

Экономиктиг реформалар улам ханылап, рынок экономиказынче херии базымнар кылдынган тудумна, өнчүнүң янзы-бүрү хевирлеринге үндезилеттинген бүдүрүлгелер эде организастаашкынның түңнелинде тургустунуп, чамдык бүдүрүлгелерни хуужутканындан, чамдык бүдүрүлгелер сан-хөө байдалы бергедээниинден, кылыр ажылдың хемчээлин кызырганындан ажыл чок калган, хосталып үнген кижилер күш-ажыл рыногунче хөйү-биле немежип турарлар.

Бистиң Өвүр районга чүгле 1992 чылда безин садыг, хөй-нииттиң чемненилге, амыдырал хандырылга черлериниң эде организастаанындан, хуужутканындан 122 кижи ажылдан хосталып үнген. А совхозтарны коллективтиг ажыл-агыйлар кылдыр эде организастап, оон бүдүрүлге адырларын кооперативтер кылдыр организастаанындан, тускай эртемниглерден, ажылчыннардан безин 68 кижи хосталып үнгеш, күш-ажыл рыногунче кирген.

Бүдүрүлгелер боттарының организастыг структуразын моон-даа ыңай улам сайзыратканының түңнелинде, 1993 чылда артык кижилерниң саны улам көвүдеп ажыл чоктарның одуруунче кирер.

1992 чылда Өвүр районда күш-ажылдың болгаш чонну ажылга сайгара тургузар төпке ажыл тып бээри-биле дуза дилеп, нииги сан-биле 147 кижи учётка кирген. Оларның иштинден ам 46 кижи азы 45,6 хуузу ажылга тургустунган. Күш-ажыл болгаш чонну ажылга сайгара тургузар район төвүнге ажыл талазы-биле дуза дилеп, учётка туруп ап турарларның 53,7 хуузу 16 хардан 29 харга чедир аныяктар, 65,3 хуузу херээжен улус болуп турар.

Бүдүрүлгелерге эде организастаашкынны, хуужудулганы чорудуп турарындан, күрүне секторун кызырлып турарындан, бүдүрүлгениң болгаш тудугнуң ажыл хемчээли кызырлып турарындан, бүдүрүлгелер аразында экономиктиг харылзааларның кошкап турарындан чамдык бүдүрүлгелер саң-хөө байдалы кошкаанындан ажылчыннарның саны кызырлып турар. Ындыг болганда ажылга сайгара тургузар район төвүнге ажыл дилеп кээп турар кижилерни ажыл-биле хандырары улам бергедеп турар.

Бүгү-ле чүүлдерге өртек-үнениң улгатканы-биле бүдүрүлгелер боттарының саң-хөө байдалы кошкаанындан сыллап алгаш, чаа ажылчын туруштарны тургузарынче кичээнгей салбайн турарлар. Районнуң чонун ажыл-биле хандырар программада 1992 чылда чаа туттунган объектилерни ажыглалче кииргени-биле болгаш бүдүрүлгелерде бар арга-курлавырларны ажыглап тургаш, 60 ажылчын турушту тургузары көрдүнген турган. Херек кырында чүгле 11 ажылчын туруш немей тургустунган.

1992 чылда ажыглалче кирер ужурлуг турган «Коммунизмче орук» совхозтуң баазазынга тууйбу кылыр цех, район төвү — Хандагайты суурга эът, сүт болбаазырадыр цехтер болгаш өске-даа бүдүрүлге черлери чедир туттунмаан.

Чаа ажылчын туруштарның тургустунмайн турарындан, барын-даа бар ажылчын туруштарның кызырлып турарындан, эң ылаңгыя аныяктарны, херээжен чонну ажылга сайгара тургузары нарын, берге айтырыг болуп турар. Ажыл дилеп турарлар колдуунда-ла биче бүдүрүлгелер, кооперативтер, арат ажыл-агыйларын ажыдып ап, ажылче хаара туттунуп турарлар.

Бо хүннерде районда 48 арат ажыл-агыйында 195 кижи, 19 биче бүдүрүлгелерде болгаш кооперативтерде 72 кижи ажыл тып алган ажылдап турарлар. Ынчалза-даа моон соңгаар арат ажыл-агыйын тургузуп алыры-биле база бергедээшкиннер туруп келген. Одар, сиген, тарылга шөлдерин совхозтар, коллективтиг ажыл-агыйлар бербес, харамнанып апарган. Хостуг арткан черлер оът-сиген чок, сайырам даштыг, элезинниг черлер аңаа мал азырап тудары берге байдалдыг болуп турар. Чамдык ажыл чок арткан, ажыл дилеп турарлар боттарының бот-тускайлаң хууда тывынгыр ажыл-херээн ажыдып, чонга ачы-дузаны көргүзүп эгелээн. Чоннуң хереглел бараанары болур: хеп даараар, аргыыр, идик кылыр, септээр болгаш аъш-чем кылыр талазы-биле чонга ачы-дуза чедирип, бо хүннерде 7 кижи бот-тускайлаң хууда тывынгыр ажыл-херээн ажыдып алган ажылдай бергеннер.

Чонну ажыл-иш-биле хандырары чүгле күш-ажылдың болгаш чонну ажыл-биле хандырар төптерниң ажыл-херээ эвес, борта тус черлерде эрге-чагырга органнарының, көдээ Советтерниң, профэвилел организацияларының болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларының, бүдүрүлгелер удуртукчуларының кады демниг ажылы, деткимчези, дузазы чугула херек болуп турар. Ындыг турбуже, чамдык бүдүрүлге удуртукчулары, тус чер чагыргалары, көдээ Советтер чаа тургустунган биче бүдүрүлгелерге, кооперативтерге, арат ажыл-агыйларынга деткимчени, чогуур дузаны бербейн турарының түңнелинде олар ажылын шуудадып чадааш, хагдына бээриниң фактылары бисте бар.

1992 чылдың февраль айда Солчур көдээ Советиниң чанынга ажыл чок херээженнер идик-хеп даараар, аргыыр «Салгал» биче бүдүрүлгени ажыткан турган. Кажан олар шуудап ажылдай бергенде, июль айда «Коммунизмче орук» совхозтуң дирекциязы биче бүдүрүлгениң турар бажыңын хуужуткан бажын дээш, бир өг-бүлеге берип терге, ол бүдүрүлге турар чер чогу-биле хагдынган, тараан. Солчур көдээ Соведи, тус чер чагыргазы оларга чогуур өй-шаанда боттуг дузаны көргүспээн.

«Торгалыг» совхозка тыва национал чем — арбай далганы бүдүрер кооператив совхозтуң дирекциязының талазындан, көдээ Советтен деткимчени, дузаны көргүспээни-биле бодунуң ажылын база соксаткан.

Чамдык бүдүрүлгелерниң, организацияларның удуртукчулары учетта турар ажыл чок кижилерни сүмелеп чорударга, ажылга хүлээп албас чүүлдер база бар. Районнуң амыдырал хандырылга комбинадының даргазы Г. Ойдуп учетта турар ажыл чок хамаатыны: «Сен херек эрттирип чораан сен, милиция ажылга хүлээп алба дидир» дээш чорудупкан.

1993 чылда Өвүр районга баш удур санаашкыннар-биле алырга, 509 кижи күш-ажыл рыногунга кирер. Ол кижилерниң салым-чолун шиитпирлеп, ажылга оларны сайгара тургузуп, амыдырал-чуртталгазынга чогуур деткимчени берип, практиктиг дузаны көргүзери нарын айтырыг болуп турар. Ынчангаш районда күш-ажылдың болгаш чонну ажылга сайгара тургузар төпке тус чер чагыргалары, көдээ Советтер база бүдүрүлгелерниң, ажыл-агыйның удуртукчулары, профэвилел организациялары болгаш өске-даа хөй-нийти организациялары чогуур деткимчени, дузаны берип, кады демниг хөделир боор деп бүзүрелимни илередтим.

Танов МОНГУШ.
Өвүр районда күш-ажылдың болгаш чонну ажылга сайгара тургузар төптүң директору.